

«МАНАС» – УЛУТТУН РУХАНИЙ КЕНЧИ

Бул макалада Эпостун руханий- патриоттук, адеп-дөөлөттөрүн бүгүнкү жаш муундарды тарбиялоо ишинде пайдалануунун зарылдыгы жөнүндө айтылат.

Негизги сөздөр: эпос, патриот, тарбия, эл тагдыры, уруу, эрдик.

MANAS - THE SPIRITUAL TREASURES OF THE NATION

In this article was considered about the epics spiritual moral values of this today about the need to use the upbringing of the younger generation.

Key words: epic, patriotism, education, and the fate of the nation, the tribe and daring.

«Манас» бүгүнкү деңгээлинде эл турмушунан алган орду, мааниси боюнча жалпы элдик эстелик – мурас экени күмөнсүз. Бирок ал алгачкы башатын уруу түзүлүшүнүн шартында бир уруунун алкагында эле баштап, бара-бара өнүгүү жолунда башка материалдар менен толукталып, жалпы элдик мааниге ээ, бүткүл калктын тагдырында зор роль ойногон маалымат кабарлар менен мазмуну байып, ушул ийгиликтүү шарттын негизинде улуттук маңыздагы өлбөс мураска айланышы толук ыктымал. Мисалы, чыгыш доору жактан биздин учурларга алда канча жакын турган элибиздин баатырдык, кенже эпосторунун мазмунуна караганда «Манас» деле бир эле уруунун башынан өткөргөн уруулук масштабдан алганда өз алдынча чоң мааниге ээ окуяга байланыштуу түптөлүп, эпос катары алгачкы кадамын баштап, бара-бара мазмуну кеңейип отуруп, азыр биз билген улуу мураска айланышын танууга мүмкүн эмес. Алсак, ошол эле Сагымбайдын вариантында эскерилген жаш Манастын алгачкы эрдиктеринин башы Алтай калмактарына каршы жылкынын жайыты үчүн жер талашкан согуш, же Жакыптын жылкыларын тийип алуу максаты менен жортуулга келген Нескара да менен кармаш. Мына ушуга окшогон көрүнүштөр эпоско башат болгон.

Эпостогу эскерилген адамдар уруу, урукка бөлүнүп жашашат (ногой, нойгут, катаган, жедигер ж.б.). Элди түзгөн топтордун эң майда бөлүгү эрди-катындан турган үй-бүлө, үй-бүлөнүн тутумуна бала-бакырлары да кирип, негизинен үч муун өкүлдөрү бир чоң үй-бүлөнү түзөт (чоң ата, ата, небере) бирок көбүнчө ата жана анын баласы энчиси бир, экономикалык жактан тыгыз байланышкан бир бүтүндүк катарындагы көрүнүш. Түбү бир жакын туугандардын тобу ата уулу аталат (Ногой уулу) жана алардан жогору турган баскыч-урук. Бир канча аталык жакындыгына карап бир урууну түзөт. Уруу тыгыз байланышка ээ саясий жана экономикалык топ, уруу мүчөлөрү укуктуу жана бири-бирине каралашууга, керек учурда жардамга келүүгө милдеттүү. Мындай милдет саясий жактан эле эмес, экономикалык мүнөзгө да ээ, б.а. уруу мүчөлөрү башка бирөлөрдөн коргонуу, иштеген иши үчүн жооп берүү учурларында эле эмес, жашоо тиричилик, күнүмдүк оокат-аш жактан да зарыл керек учурларда жалпы уруунун колдоосуна таянат. Коомдук түзүлүштөгү негизги бекем белги уруулук биримдик болгону менен уруулар эл катарындагы белгиге да ээ-бир катар уруулар жалпы жонунан өзүнчө аталыштагы эл аталат. Бирок чынында уруулар негизги белги. Анткени ар бир уруу өз-өзүнчө башкарылат, уруу башчылары «кан» аталып, алар башка уруу башчылары менен тең ата, укукташ эсептелет, согуш учурунда өзүнчө топ түрүндө өз бетинче катышат, жайчылык учурда өз канына баш ийип, өзүнчө башкарылат. Уруулардын эл түрүндөгү биримдигинен башка да убактылуу мүнөздөгү уруулар, элдер союзу кезигет. Мындай биримдешүү, адатта сырттан басып кирген душманга биргелешип каршы туруу, же жортуулга аттануу, жалпы душман менен согуштук аракеттерге катышуу учурларында гана учурап, узакка созулбайт. Бир эл

аталуу белгилери тилдин бирдиги, бир аймакта жашоо, турмуш, жашоо- шарттын, салттык, үрп-адаттык жосундардын окшоштугу ж.б. сыяктуу туруктуулук мүнөздөгү фактылар-көрүнүштөр аркылуу бекемделет. Жай турмуш учурунда уруу башында турган кандан (нойгуттардын каны Акбалта, катагандардыкы Кошой, жедигерлердики Жамгырчы, казактардыкы Айдаркан же Көкчө) башка да согуш учурунда укугу ошол иш- аракеттин убакыт чеги менен чектелүүчү кан шайланат.

Уруу башчысы кандын укук-орду тукум кууп, атадан балага шайлоосуз эле өтсө, убактылуу шайлануучу согуштук кандын укук-орду тукум куубайт, ал гана турмак андай мансапка керектүүлүгүнө карата улам башка адам шайланышы мүмкүн. Бирок ошону менен бирге эл уруулар, элдер союзунун бирикмесине туруктуу мүнөздөгү кан шайланышы мүмкүн. Мисалы, эпостогу окуялардын баш жагында ошондой мансапка Манас көтөрүлөт.

Адатта урук, ата-уулу топторуна тиешелүү жалпы мааниге ээ ишкер жакын туугандарын, урууга бүт тиешелүү маселелер ошол урууга кирген топтордун өкүлдөрү, сакалдуулар- акылмандар, ал эми бир нече урууга-элге, же элдер уруулар бирикмесине катышып бар чоң маселелер уруу башчылары, кандар, өзгөчө сыйлуу акылман кары адамдардын кеңешинин талкуусунан өтүп, кубаттоосуна ээ болгондо гана чечилет (Жакып балалуу болгондо той берүү үчүн жакын туугандарын чакырып кеңеш куруусу же Ата-Мекен-Алатоого көчүү үчүн башчылар менен кандардын кеңеши, ошондой эле Алтайдан Алатоого көчүү үчүн Манас атайын чакырган кеңеш ж.б.). Бардыкка бирдей милдеттүү болгон чексиз бийликке согуштук аракеттерди башкара турган аскердин каны гана ээ. Анын өлүмүн катардагы карапайым жоокерден тартып, уруу башчысы канга чейин бүт баары кыйшаюусуз так аткарууга милдеттүү («Чоң казат» учурундагы колго кан шайланган Алмамбеттин Манастын өзүн кагып, кеңешин аткаруудан баш тартып, бастырып кетүүсү мындай көрүнүштүн ачык мисалы).

Ар бир адам уруу мүчөсү катары, урууга таянуу менен гана мааниге, күчкө ээ. Уруусуз, андан колдоо албаган адам жеке сапатына карабастан, кем эсептелип, катарга кошула албайт. Буга эпостогу Алмамбет баатырдын тагдыры күбө.

Кыргыз элинин тарыхый жолундагы үзгүлтүксүз кагылышуулар эпостун башкы каарманынын негизги мүнөзүн түзгөн: эр жүрөктүүлүк, шамдагайлык, балбандык, жоого каршы аттанууга дайым даяр туруу - бул сапаттарды эл жогору баалаган жана аларды өзүнүн сүйгөн баатырларына ыйгарган. Эпостогу «үйдө отурса күйүнгөн, тышка чыкса сүйүнгөн», «көпкөк темир кийинген, жоо дегенде жүгүргөн» баатыр да, «ат семирп ык болуп, эр семирп бук болгон» учур да жоокердик заман үчүн мүнөздүү көрүнүш.

«Манастагы» окуялар элин башкарууга, анын эркиндиги менен көз каранды эместигин коргоого, ошондой эле чачкын кыргыз урууларын баш коштурууга жөндөмдүү баатыр жөнүндө элдин тилек-мүдөсүнөн башталат, «Алтооң ала болсоң колундагыны алдырасың, төртөң түгөл болсоң тилегине жетесиң » деген макалдагы ой жана уруулар, элдер ортосундагы бирдиктүүлүк, ынтымактык темасы «Манас» эпосунун башынан аягына чейин жүрүп отурат. Эпостогу идеял баатырдын негизги белгилеринин бири-урууларды бириктирүүгө умтулуу. Эпостун Манас, Кошой, Бакай сыяктуу баатырлары бытырандылыктын кесепетинен жапа чеккен кыргыз урууларын бир туунун астына топтоо үчүн талбай кам көрүшөт. Эпостун башталышында күчтүү жана согушчан кошуналарынан запкы тартып кор болгон урууларды бириктирип, душманга каршы күрөшкө уюштурууга жарамдуу, мыкты башчынын керектиги жөнүндө бүткүл элдик ой айтылат. Бул ой боюнча:

Эл башына күн тууса,

Эл жарашкан эл келет.

Серкеси болбой эл болбойт.

Манас - кыргыз элинин эң жакшы сапаттарын өзүнө топтогон өкүлү, эрдиктин идеалы, эл - жерине жан дили менен кызмат кылуунун үлгүсү. Манас бүт өмүрүн арнаган иш- мекенди коргоо, ички-тышкы душмандарына каршы кыргыз элин баш коштуруу... Эч качан Манас керт башынын камын ойлобойт:

Калкым кыргыз сен үчүн
Курман болуп кетейин!

Манастын негизги уюткулугу мына ушул. «Манас» эпосунун негизги эки варианты (С.Орозбаков менен С.Каралаевдин) салыштырып, К.Рахматуллин: «Сагымбай менен Саякбай айткан «Манаста» оформить этилип бүткөн улуттук аң-сезимди көрөбүз, алардын айтуусунда Манас-элди бириктирүүчү жана боштондукка чыгаруучу баатыр, Сагымбайдын Манасы калмактар менен кытайлар менен күрөшүүнүн биринчи эле кадамынан көп урууну баш коштуруп жана көп кошунду согушка ээрчитип, кыргыз элине башчы болуп чыгат. Саякбайда да запкы көргөн кыргыздардын башчысы катары Манастын боштондукка чыгаруусу төрөлгөнгө чейин эл күн мурун божомолдошот»- деп жазган.

Өз жерин коргоочу, эл тагдыры үчүн кам көргөн баатыр катары сүрөттөлгөн жерлерде Манас-эн сонун баатыр. Алтайдан Алатоого келип, кыргыз жеринен душмандарды кууп, элине кайрылып айткан сөзүнөн жаш Манастын келечектеги ишкердигинин программасын көрөбүз:

Адам болуп сөз билип,
Эркек болуп ат минип,
Атадан калган конушту
Эми алдырсак кудай урбайбы!
Кереге жайып, уук сайып
Келип мында коноюн!
Өкүмсүнгөн жоо келсе
Өрт талашка жүрөйүн.

Эпостогу Ата журтка чыккынчылык темасы-Көзкамандар окуясы. Чыккынчылыкты ыплас, пас сапат катары элдин тагдыры менен кымындай иши жок туугандарына Манастын берген мүнөздөмөсү ынтымактуулукту көздөгөн элдин ой –пикирин толук айгинелеп турат:

Абийирдүү киши ирикпейт
Дүйнөдө акылсыз иштер бирикпейт.

«Манас» эпосундагы негизги карман - Кошой. Кошой кыргыз урууларын бириктирип, тыштан келген басып алуучуларга каршы күрөшөт. Кошойду манасчылар өзгөчө сүйкүмдүү сүрөттөшөт. Кошой Кашкардын алты шаарын бошотот, Көнкош дөнү жеңет, баскынчылардан Самаркандды тазалайт. Кошойдун кеңешин Манас урмат менен кабыл алат. Аны акылман аксакал карыя катары баалайт. Кошойдун баатырдыгы айрыкча Жолой дө менен болгон күрөштө белгиленет. Бул үчүн адегенде Жолой дөнүн кебете кепшири баяндалат. Чынында «Көкөтайдын ашы, чырдын гана башы эмес, бул казаттын алдындагы кыргыз менен калмактардын күч сынашуусу». Ошондой эпизоддун бири- балбан күрөш. Калмактар күрөшкө Жолой дөнү салат:

Амурдун башын жайлаган
Шакардай күчү кайнаган,
Каардуу тоонун төбөсү
Кара кытай төрөсү
Алты батман буудай жеп,
Дан жыттанган чоң Жолой.
Алтымыш алпты бир союз,
Кан жыттанган чоң Жолой.

Мына ушундай дө менен күрөшүү керек. Катагандан кан Жолой кыргыздардын атактуу балбандарына кайрылат. Бирок эч кимиси Жолойдун кебетесин көрүп туруп, каршы барууга даабайт. Ал турмак Манастын өзү да «жө күрөшкө жок элем» деп чабалдыгын мойнуна алат.

«Манас» эпосунун сюжеттик линиясында Сыргак, Чубак жөнүндөгү баян кеңири орун алган. Ар кимиси өзүнчө жеке өзгөчөлүккө ээ, ар кимисинин кайталангыс мүнөздөрү бар.

Сыргак Жакыптын бир тууганы Улаккандын баласы, Манастын жакын тууганы. «Капилетте сөз тапкан, кысталышта жол тапкан», чындап келсе баатырлыгы Манаска барабар, шамдагай, элпек, арыбаган, талбаган, эч качан беттешкен жоодон качпайт.

Сыргактын баатырдыгы өзгөчө Бээжинге чалгынга барганда, согуш учурларында көрүнөт. Колду мерчемдүү жерге жайгаштырып, Алмамбет Бээжинге чалгын чалууга жолдош кылып жалгыз Сыргакты тандайт:

Бир өзүн миңге баалаймын
Жолдоштукка каалаймын.
Ишенээрим – кудайым,
Иштээрим – бир Сыргак

деген Алмамбеттин баасы Сыргактын адамдык сапаттары менен катар эле эрдигинин күбөсү. Бээжинге чалгында чоң сыноодон өтүп, экөлөп кытай чекарасын кайтарган куу кулжаны, куу түлкүнү, Малгунду жайлап, дагы нечен кыйын абалдардан жеңиш менен чыгышат. Ажаң-жуң баш болгон кытайдын белдүү баатырлары Сыргактын колунан набыт болушат, Коңурбайды да Алгаранын үстүнөн ыргыта койгон учурлары болот.

Ушу Сыргак баладан
Ээримен арт кетти.
Жүрөгүмө дарт кетти,
Боконо сөгүм болк этти
Таш сыйынган кытайдын
Тазасы ыйлап солк этти.

Кыскасы, Сыргактын аты да Сыргак, өзү да Сыргак. Сыргак кыраан бүркүттүн түрү.

Кызылсуулук манасчы Жусуп Мамайдын вариантында Сыргак, Серек экө Жакыптын Магдымдан төрөлгөн балдары, Манастын аталаш бир тууганы делет.

Чубак (өз аты Болот). Белгилүү баатыр Нойгут уруусунун башчысы, 12 жашында Манаска келип кошулган. С.Карала уулунун айтуусунда эпикалык салтка ылайык Чубак баласыз зарлап жүргөн Акбалтанын кайыптан бүткөн баласы.

Чубактагы негизги сапат – жалтанбас эрдик, түгөнгүс күч. Жалгыз көздүү Макел дө алыстан көргөн Алмамбетке түз жерден тоо пайда болгондой көрүнөт. Макел дөнүн сүрүнөн, чоңдугунан чочуп, шашып калган Алмамбет Чубакка, Манаска кабар салып, эмне болсо да Манас өзү беттешип көрсүн дегенде:

Катыгун Алмам не дейсиң?
Качуунун камын не жейсиң?
Атасынын көрү капырды,
Топтолуп уруш салалы,
Тобокел кылып алалы!
Качпай өлгөн эрлер деп,
Сооп чети маа болсун,
Жакшы аты саа болсун-

деп эпосто ажыдаардан көз ирмеп жалтанбаган Алмамбет алдастап калганда Чубака кайрат айттыруу аркылуу ага таандык баатырдык деңгээли, күчү, тобокелчил эрдиги, коркунуч деген эмне экенин билбегендиги көрсөтүлөт. Чоң казатта кытай, калмактардын Нескара баш болгон алтымыш дөсүн жеке байлап келет, атынан ажырап калганда сандаган душмандын курчоосунда калып, тогуз күн жө согушат.

Манастагы элдик акылмандык баа жеткис көрүнүштөрдөн. Кыргыз эпопеясындагы эрдиктин өлчөмү, баатырлардын жалаң гана согуштук иштери менен түшүндүрүлбөгө тийиш. Ошол себептүү көптү көргөн, тажырыйбалуу Бакайдын турпаты эпосто өзүнчө бөтөнчүлүккө ээ. Манастын тынчтык жана жоокердик иш аракеттерин, жалпы элдин жыргалчылыгы үчүн жетишкен ийгиликтерин Бакайсыз көз алдыга келтирүүгө мүмкүн эмес, Бакайсыз Манас Манас боло албайт болчу. Бул жөнүндө эпос Бакайдын Чубакка айткан сөздөрү аркылуу мындай дейт:

Манастын Манас болмогу
Экөбүздөн болуучу!

Бакай кырк чоронун ичинен Манаска эң жакын тууган. Атасы Бай менен Манастын атасы Жакып экө бир тууган. Бакай үзүлгөнүн улаган, чачылганын жыйнаган, ийрисин түзөгөн «аркадан жүрсө сан колдой, астыда жүрсө ак жолтой» арка белине, таянычына «капилетте сөз тапкан, караңгыда көз тапкан» кеңешчисине насаатчы. Акылмандыгы, кыраакылыгы менен «алты ай келер азапты» күн мурун билип, аны болтурбай, Манасты ар кандай кырсыктардан сактайт. Бакай өзүнүн

Манаска жан дили менен берилип, мындай ак кызматын жалпы кыргыз элине, анын биримдигине, көз карандысыз эркин жашоосуна кызмат кылуу деп эсептейт жана башкалардан да ушуну талап кылат.

Акбалта кыргыздын нойгут уруусунун каны (уруу башчысы), Чубактын атасы. Кытайлар кыргызды чаап, туш-тушка таратканда Жакып менен кошо айдалып, Алтайга барган. Ошондой кыйын күндө элге туура акыл айтып, кайрат берген акылман карыя. Манастын төрөлүшүнөн аян берген Жакыптын түшүн жооруп, элди жакшылыкка үмүттөндүргөн да Акбалта болот.

О, кудай киндик кесип, кир жууган
Жерди табат экенбиз!
Паана берип жараткан
Элди табат экенбиз.

Манас туулганда Жакыпка уулдуу болгонун Акбалта сүйүнчүлөп барат.

Кыргыздар кыргыздан айбаттуу баатыр чыгарын сыйкырдуу китеби-даңазасынан билип, аны таап эр жеткирбей жок кылуу үчүн издө салат. Манасты өз атынан чакыртпай жашырып, ал он эки жашка келип баатырдык күч-кайратка киргиче амал менен атын «Чоң жинди» дедиртип аман алып калган да Акбалта болот.

«Манас» эпосунда аялдарга, энелерге, колуктуларга көп поэтикалык саптар арналып, аларда өмүр шерик, жолдош чыныгы жардамчы, пикирлеш аял жөнүндөгү элдик идеал, «жакшы болсо катының, табыла берет акылың» деген ой-максат иш жүзүнө ашырылган.

Манаска төп келишкен, өмүрүн анын ишине арнаган, акылман Каныкейдин образы бөтөнчө ажардуулук, сүйгүнчүктүүлүк менен баяндалат. Каныкей-аялдык абийирдүүлүктүн, тазалыктын, кыйышпастыктын үлгүсү. Ал - Манастын оор иштеринин машакатын да, кубанычын да теп-тең бөлүшкөн идеал аял.

Андай болбосо да мүмкүн эмес эле: ал өзүнүн сүйгөн баатырына татырлык жаркын аялдын образын түзгөн, ага эң жакшы деп эсептеген сапаттарды ыйгарып берген.

Эр жигиттин аялына коюла турган талаптар Манастын төмөнкү сөздөрүнөн көрүнөт:

Оймоктуудан узду алам,
Оюмда жүргөн кызды алам,
Керемети кеңди алам,
Акыл-эси ошонун
Мени менен тенди алам.
Алты жылдык зыянды
Биле турган кызды алам
Акыл кошуп жаныма
Жүрө турган кызды алам.

Каныкейдин сарамжалдуулугуна, акылына, кыраакылыгына ыраазы болгон Манастын анты өтө кызыктуу жана маанилүү: Манас Каныкейге, кол тийгизбөгө, үстүнө аял албоого курал-жарагын ортого салып, ант берет. Эпосто Каныкей Манастын канаты деп аталат - бул элдик эң жогорку баа. Эпос Каныкейди «Эл энеси» деп аташынын мааниси да ошондо.

Азыр эле көз жумган Манасты узатып, эл оор аза күтүп турган минутада да Каныкей өзүнүн кошогуна элдин келечегин ойлойт:

Өтүп кеттиң дүйнөдөн,
Сенин өрмөгүң ээси ким болоор?

- дейт. Бул жерден анын терең жана активдүү патриотизмин көрөбүз.

«Манас» эпосу зор тарбиялык мааниге ээ. Сүйүктүү баатырлардын образдары элибиздин нечен-нечен муундарына эрдиктин, марттыктын, абийирдүүлүктүн жана ата-журтуна жан- дили менен кызмат кылуунун үлгүсү болуп келген. «Манастын» бүгүнкү күнгө чейин эскирбей келатканынын дагы бир себеби ушунда.

Адабияттар:

1. «Манас» энциклопедиясы. Бишкек – 1995. 1-2-том.
2. Ибраимов К. Ыбрайым Абдырахманов.Ф., Илим,1987.
3. Кыдырбаева Р. Сказительное мастерство манасчи. Ф.: Илим, 1984
4. Чоюн Өмүраалы уулу. Теңирчилик. Бишкек-1995.
- 5.Кыдырбаева Р. Генезис эпоса «Манас». Ф., Илим, 1984
6. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 2-том. Бишкек-2004.
- 7.Күмүшалиев К. Залкар таланттар. Ф., 1973
8. Улуу Манасчы Сагымбай. Бишкек-1992
9. Алп Манасчынын албан элеси.
10. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун историзми. Ф., 1987.
11. Кудайбергенов К. Эл дастандары жана акын. Ф., 1970.